

С.С.Гулямов
Юридик фанлар доктори, профессор

ХАЛҚАРО САВДО ШАРТНОМАЛАРИДА ЖАВОБГАРЛИКДАН ОЗОД ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Баъзан тарафлар фавқулодда ҳоллар ёки ҳуқуқий воқеа-ҳодисалар юз бериши оқибатида (масалан, маҳсулот етказиб берувчининг ишлаб чиқариш корхонаси ёнғин туфайли нобуд бўлса ёки товар етказиб берилиши БМТ мазкур мамлакатга мол олиб киришни тақиқлагани туфайли мумкин бўлмай қолса, ёхуд хомашёни қатъий белгиланган нархларда етказиб бериш юзасидан шартнома тузилганидан сўнг ушбу хомашёга нисбатан жаҳон нархларининг кескин ва кўп миқдорда ошиб кетиши туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлса-ю, аммо тарафлардан бири учун фавқулодда қийинчиликларни юзага келтирса ва бошқалар) ўз мажбуриятларини бажаришлари мумкин бўлмай қолади. Бундай вазиятларда шартномада белгиланган нархларда хомашё етказиб бериш бир томон учун ҳалокатли бўлиши мумкин.

Юқорида қайд этилган ва шартноманинг бажарилишини қийинлаштирадиган ёки умуман мумкин эмас қилиб қўядиган бундай ҳолатлар муайян давлат қонунчилигида ҳамда халқаро савдо ҳуқуқи ҳужжатларида тартибга солинади.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 333-моддасида кўрсатилишича, "башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишида мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тараф мажбуриятни лозим даражада бажаришига енгиб бўлмайдиган куч (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади. Қарздор шерикларининг мажбуриятларни бузиши, зарур товарларнинг бозорда йўқлиги, қарздорда зарур пул маблағларининг йўқлиги бундай вазиятлар жумласига кирмайди.

Мажбуриятни қасддан бузганлик учун жавобгарликни бартараф қилиш ёки чеклаш тўғрисидаги аввалдан келишилган битим тузилган пайтидан бошлаб ҳақиқий ҳисобланмайди".

Мажбуриятни бажариб бўлмаслик жавобгарликдан озод қилишнинг умумий шарт-шароити бўлиб ҳисобланади. Ушбу шарт-шароитлар ҳуқуқ назариясида бир неча гуруҳларга бўлинувчи турли сабаблардан келиб чиқиши мумкин. Улар жумласига енгиб бўлмас кучлар ҳам киради. Енгиб бўлмас кучни қуйидагича таърифлаш мумкин: енгиб бўлмас куч – юз беришини олдиндан кўра-билиш мумкин бўлмаган ташқи ҳолат ҳисобланадиган фавқулодда ҳодиса.

Енгиб бўлмас куч ҳисобланувчи қуйидаги ҳолатлар гуруҳларини кўрсатиш мумкин.

Табиий офатлар – аёнанага кўра жавобгарликдан озод қилишнинг тарихий жиҳатдан энг қадимий асосларидан бири. Уларнинг ажратилиши Рим ҳуқуқи билан боғлиқ. Бундай табиий офатлар қаторига сув тошқинлари, бўронлар, яшин уриши, зилзила, юқумли касалликлар эпидемияси кабилар киради. Англо-америка ҳуқуқида бундай ҳолатларда "Act of God" ("Тангрининг иродаси") атамаси ишлатилади.

Ҳарбий ҳаракатлар (лотинча – Vis armata). Ушбу ҳолат ҳам етарли даражада қадимий ҳуқуқий аёнанага эга. Ҳарбий ҳаракатлар деганда, одатда эълон қилинган ва эълон қилинмаган урушлар, фуқаролик урушлари ва инқилоблар, исён ва

қўзғолонлар тушунилади. Англия ҳуқуқида бундай ҳолатларга нисбатан "Act of King's Enemies" ("кирол душманларининг ҳаракати") атамаси ишлатилади.

Иш ташлашлар. Ушбу ҳодиса тез-тез юз бериб туриши туфайли учинчи ўринда тавсифланмоқда. Шунинг қайд этиш лозимки, собиқ социалистик мамлакатларнинг қонунчилиги иш ташлашни олдини олиб бўлмайдиган кучлар жумласига киритмайди, чунки ушбу давлатларнинг ҳуқуқ тизимлари иш ташлаш бўлиши мумкин эмаслигига асосланган эди (уларда ушбу ҳодиса фақат капиталистик давлатларгагина хос деб ҳисобланган). Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари учун иш ташлашлар олдиндан кўриш мумкин бўлмаган ва олдини олиб бўлмайдиган ҳодисалардан ҳисобланади. Чунки корхона раҳбариятидан иш ташловчилар талабларини тўла қондирган ҳолда иш ташлашнинг олдини олишни талаб қилиш мумкин эмас (ушбу ҳолда гап сиёсий меҳнат-ҳуқуқий мажбуриятлар ҳақида эмас, балки фуқаровий-ҳуқуқий мажбуриятлар тўғрисида бормоқда). Муайян иш ташлаш қонун билан белгиланган таомил (процедура) доирасида (қонуний рухсат этилган ҳолда) ёки ғайриқонуний равишда ўтказилаётганлигининг ҳеч бир аҳамияти йўқ. Аксинча, ғайриқонуний ҳаракат фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари учун янада қўйилмаган ҳисобланади. Айтиш керакки, стихияли иш ташлашлар фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчилари учун кўпроқ хавф-хатар туғдиради ва уларнинг натижасида кўпроқ зарарли оқибатлар юзага келади. Шунга кўра, ғайриқонуний иш ташлашларни жавобгарликдан озод қилишга асос бўладиган олдини олиб бўлмас ҳодисалар таркибидан чиқариш мантиққа зид ҳисобланган бўлур эди.

Ишлаб чиқариш корхонасида юз берган авариялар. Бундай ҳодисалар жавобгарликдан озод қилишнинг асоси сифатида фақат истисно ҳоллардагина тан олинади. Фавқулодда ҳолатлар ёки табиий офатлар оқибатида юз берган ишлаб чиқаришдаги авариялар жавобгарликдан озод қилиш асоси деб топилиши мумкин. Аммо кичик авариялар юз берганда, айниқса бу авариялар эҳтиёт қисмлар йўқлиги, ускуналар эскилиги ва бошқа ҳолатлар туфайли юз берган бўлса ҳамда уларни ишлаб чиқарувчи олдиндан кўра билиши мумкин бўлса, у ҳолда ҳар қандай суд ёки арбитраж бундай ҳодисаларни енгиб бўлмас куч ва жавобгарликдан озод қилиш асоси сифатида эътироф этиши мумкин эмас.

Транспорт қийинчиликлари. Ушбу турдаги ҳолатлар алоҳида гуруҳни ташкил этмаслиги лозим, чунки улар ё табиий офатлар, ё давлат органларининг қарорлари натижасида юз беради (йирик транспорт фалокатлари юз берган ҳоллар бундан мустасно). Улар, шунингдек, олдини олиб бўлмайдиган ҳолат ҳисобланиши мумкин. Бироқ бу масала одатда бирмунча мунозаралидир. Чунки, масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи мол ташиш йўналишини ўзгартириши орқали юз берган қийинчиликни четлаб ўтиш чораларини кўриши лозим бўлади. Шунинг ҳисобга олиш керакки, сотувчи транспорт қийинчилиги юз берган пайтда (масалан, чегара ёпилган вақтда) сотишга мўлжалланган товарга эга эканлигини (шу пайтда товар унинг қўлида ҳақиқатда мавжудлигини) исботлаб бериши керак бўлади.

Давлат органларининг ҳужжатлари. Бу турдаги ҳолатлар жавобгарликдан озод қилиш асослари

ҳисобланувчи ҳолатларга доир назарияларда алоҳида ўрин эгаллайди, чунки ушбу масалада етарлича қарама-қарши қарашлар мавжуд. Мазкур масала Франция доктринасида ҳар томонлама кенг ишлаб чиқилган, шу туфайли халқаро савдо муомаласига нисбатан олганда "Принцип ҳужжати" (*fait duprince*) деган француз атамасидан фойдаланиш мумкин. Даставвал ушбу атама билан давлат органларининг бир томонлама ҳужжатлари қамраб олинар эди. Кейинчалик ушбу ҳужжатлар қаторига миллатлараро хусусиятга эга бўлган органлар (масалан, БМТ) ҳужжатлари ҳам киритилди.

Мажбуриятларни бажариш мумкин эмаслиги экспортнинг тақиқланиши ёки давлат ёхуд халқаро ташкилотларнинг бошқа қарорлари (масалан, эмбарго қўлланилиши) туфайли юз бериши мумкин. Аммо турли давлатларнинг доимий фаолият юритувчи арбитраж органлари турлича қарашлар ва ёндашувларга эгадирлар. Шунинг эсда сақлаш лозимки, олди олиб бўлинмайдиган кучлар муайян шартнома ижросига таъсир этадиган бўлсагина, жавобгарликдан озод қилиш асоси деб тан олинishi мумкин.

Вазиятнинг фавқулодда тарзда ўзгариши концепцияси халқаро савдо ҳуқуқида латинча *rebus sic stantibus* атамаси билан аталади. Ушбу атама латинча "шартномалар бажарилиши шарт" деб аталувчи катъий қонидани юмшатишга қаратилган.

Шартномаларнинг бундай шартларига нисбатан ҳам кўпинча инглизча "*hardship*" атамаси қўлланилади.

Ушбу қондаларнинг татбиқ этилиши зарурати ҳўжалик муомаласи барқарорлигини айниқса ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз бераётган шароитда сақлаб туриш учун юзага келади, дегувчи айрим муаллифлар фикрига қўшилиш мумкин.

Мазкур қонидани қўллашнинг асосий шарти вазиятнинг фавқулодда (жиддий равишда) ўзгариши ҳисобланади.

Вазиятнинг ўзгариши у таъсир этадиган предметга ёки юз берган ўзгариш хусусиятларига кўра таснифланиши мумкин. Баъзи бир ҳуқуқий тизимлар предмет асосида, бошқалари эса ўзгариш хусусиятларига кўра ажратилади.

Айтиш мумкинки, бу ҳолатлар тарафлардан бирининг мажбурияти бажарилиши учун фавқулодда қийинчиликлар келтириб чиқариш ёки бу мажбурият бажариладиган бўлса, ҳар икки томон учун катта зарар келтиришга сабаб бўлиши ҳамда ушбу ҳолатларнинг вужудга келиш эҳтимолини шартнома тузиш пайтида олдиндан кўриш мумкин эмаслиги бундай ҳолатларга ҳавола қилишнинг асосий шарти бўлиб ҳисобланади.

Халқаро савдо муомаласи амалиётида вазият фавқулодда тарзда ўзгаришининг қуйидаги кўринишлари тез-тез учраб туради:

- шартнома тузиш пайтида мавжуд бўлган шарт-шароитнинг барҳам топиши (масалан, қарздор томонда шартноманинг бажарилишини жуда мураккаблаштирадиган даражадаги молиявий қийинчиликларнинг юз берганлиги);

- шартнома имзоланаётган пайтда мавжуд бўлмаган янги шарт-шароитнинг юзага келганлиги (масалан, ишлаб чиқариш технологиясининг тубдан янгиланиши, янги бож тарифларининг жорий этилиши, давлат сиёсатида юз берган ўзгаришлар туфайли жиддий чеклашларнинг жорий этилиши ва ҳ.к.).

Жавобгарликдан озод қилишнинг биринчи ва аниқ шарти, энг аввало, енгиб бўлмас кучлар пайдо бўлиши фактининг ўзидир. Фақат шартнома тузилиб,

имзоланганидан кейин юз берган ҳолатларга мажбурият учун жавобгарликдан озод қилишнинг асоси (ижронинг кейинчалик мумкин бўлмай қолиши деб аталувчи ҳодиса) сифатида тан олинishi мумкин.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолатлар асосий мезонларга мувофиқ келгандагина жавобгарликдан озод қилишнинг асоси бўла олади, ушбу асосий мезон вазифасини енгиб бўлмас куч ҳисобланувчи ҳолат билан шартнома бажарилмасдан қолганлиги факти ўртасида мавжуд бўладиган сабабий боғланиш ўтайди.

Ушбу алоқадорлик бевосита бўлиши фараз қилинади. Арбитраж амалиётига кўра, агар ҳодиса шартномада назар тутилган муддат ўтганидан сўнг юз берган бўлса, бунда сабабий боғланиш узилган ҳисобланади. Шунинг унутмаслик керакки, мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирган қарздор ижро муддати ўтгандан кейин юз берган енгиб бўлмас ҳолатларга ҳавола қилиши ва шунинг асосда жавобгарликдан озод қилиниши мумкин эмас.

Енгиб бўлмас куч билан мажбуриятнинг бажарилмай қолиши ўртасида сабабий боғлиқлик мавжудлигини исботлаш қарздорнинг зиммасига юклатилган бўлиб, у шартнома бўйича ўз мажбуриятини бажариш учун барча зарур чораларни кўрганлигини исботловчи далилларни, гарчи бундай уринишлар ижобий натижа бермаслиги олдиндан маълум бўлса-да, тақдим этиши лозим.

Жавобгарликдан озод қилишнинг учинчи асоси мажбуриятни бажариб бўлмаслигидир. Бу асос енгиб бўлмас кучлар билан боғлиқ бўлган ҳолатларни тартибга солувчи миллий қонунчилик нормаларидан келиб чиқмайди, аммо адабиётларда ва арбитраж қарорлари амалиётида енгиб бўлмас ҳодисалар мажбуриятни бажаришга муайян тўсқинлик яратган бўлса, бу ҳол жавобгарликдан озод қилишга асос бўлмаслиги ҳақидаги қарашлар қарор топган.

Халқаро савдо муносабатларидаги кўпчилик мажбуриятларга нисбатан мажбуриятнинг бажарилиши учун зарур барча шароитлар яратилишига (молиявий маблағлар мавжудлиги, хомашё, энергия, иш кучи, қайта ишловчилар имконияти, транспорт воситалари ва бошқалар) қарздор масъулдир деган қоида қўлланилади. Ушбу воситаларнинг йўқлиги ёки уларни олиб бўлмаслиги (башарти бу ҳол объектив тўсқинликлар билан боғлиқ бўлмаса) жавобгарликдан озод этишга асос бўладиган ҳолат бўлиб ҳисобланмайди. Агар бажариб бўлмаслик қарздорга боғлиқ бўлмаган ҳолатлар (воқеа, ҳодисалар) билан боғлиқ бўлса, юқорида санаб ўтилган асосларнинг бирига тааллуқли бўлади.